

Ірина Шумілова

РОЛЬ ПЕДАГОГІЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА У ФОРМУВАННІ ДУХОВНОСТІ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ

Провідною тенденцією освіти України ХХІ століття є відродження національної духовності, визнання світоглядних пріоритетів, досягнення трансцендентності, розширення кругозору, формування у молоді громадянських якостей, виховання любові до Батьківщини і, як результат, визнання самоцінності молодої особи, потреби бути моральним суб'єктом – людиною. Реалії сучасного буття людини-творця вимагають конкретних змін у свідомості вчителя – носія ціннісних орієнтирів у освітньому просторі.

Одним з головних завдань викладача педагогічного ВНЗ є формування духовності майбутнього вчителя. Ця тема завжди була однією з найважливіших у роботах зарубіжних педагогів Я. А. Коменського, Ф. В. А. Дістервега, вітчизняних Г. С. Сковороди, Л. М. Толстого, К. Д. Ушинського, М. О. Корфа, А. С. Макаренка, В. О. Сухомлинського, Ш. А. Амонашвілі та ін.).

Наявний великий інтерес науковців до з'ясування проблеми формування духовності майбутніх учителів вищих навчальних закладів, як одного з аспектів діяльності викладача. Питання духовності висвітлено у працях педагогів: М. Б. Євтуха [13], І. А. Зязюна [13], В. Г. Кременя [13], К. В. Настоящої [10], Н. Г. Ничкало [13], М. І. Сметанського [15], Т. Г. Тюріної [18] та інші.

На нашу думку, саме педагогічне краєзнавство, як спеціальний курс, впроваджений в 2003 р. у навчально-виховний процес Бердянського державного педагогічного університету, сприяє створенню позитивної морально-психологічної атмосфери у студентському колективі, невимушеному вільному спілкуванню між студентами, особистісній зацікавленості в історико-педагогічній діяльності, що і закладає підвалини у формуванні духовності майбутніх педагогів. Основна ідея створення і впровадження курсу – інтегрувати як краєзнавчі, так і методичні знання студентів, необхідні для ефективної реалізації краєзнавчого принципу викладання у практиці роботи вчителя.

Дослідження та наукові обґрунтування необхідності використання краєзнавчого матеріалу в навчально-виховному процесі школи зробили сучасні науковці О. В. Корнеєв [6], В. П. Корнеєв [6], М. Ю. Костриця [7], М. П. Крачило [8]. Питанням професійної підготовки майбутнього вчителя засобами краєзнавства присвячені дослідження Л. П. Вовк [3], О. В. Глузмана [4], Н. С. Побірченко [12], І. Ф. Прокопенка [19], Л. І. Редькіної [5], О. В. Сухомлинської [16], П. Т. Тронько [17] та інших. Проблемі навчання та виховання майбутніх учителів засобами

краєзнавства приділено увагу в працях О. С. Баркова [1], В. В. Обозного [11] та ін. Питання з використання краєзнавства в професійній роботі вчителя з учнями початкової школи розкрито в сучасних дослідженнях В. В. Матіяш [9]. В. В. Обозний досліджує питання краєзнавчої освіти в системі професійної підготовки вчителя [11].

Осмислення ролі краєзнавства на тлі культури, пошук автентичності, соціальної маргінальності неможливі без живого інтересу до історичної, географічної, педагогічної спадщини рідного краю. Останнім часом українська спільнота потребує іманентної презентації власного історико-культурного надбання перед європейськими та світовими країнами. А це можливо лише за умов глибокого, системного вивчення і дослідження процесу тривалого і складного історичного розвитку кожного окремого регіону нашої держави: Галичини, Волині, Буковини, Поділля, Слобожанщини, Північного Приазов'я та ін. Роль таких ретроспективних досліджень регіональної специфічності полягає насамперед у накопиченні й представленні фактичного краєзнавчого матеріалу, якого в наш час ще недостатньо.

Предметом вивчення запропонованого курсу «Педагогічне краєзнавство» є Північно-Приазовський регіон з усією багатогранністю місцевих ресурсів, палітрою і ментальністю поліетнічного складу населення, які репрезентують цей дивовижний край. Термін «краєзнавство» стає ширшим і на сьогодні виходить за рамки традиційного пізнання краю. Науковці розрізняють види краєзнавства: соціальне, шкільне, освітнє. Вчені-краєзнавці поширюють та вдосконалюють функції краєзнавчої діяльності: мотиваційну, пропедевтичну, процесуальну, розвивальну, виховну, регіональну, компетентнісну та ін.

Системний аналіз архівних, музейних, наукових матеріалів дозволяє зробити висновок про те, що дослідження саме педагогічного краєзнавства – важливого підґрунтя до вивчення гуманітарних дисциплін, на жаль, є маловідомими широкому загалу і, як правило, їх лише епізодично використовують у навчально-виховному процесі вищої педагогічної школи. Не існує рекомендацій і цілісних досліджень щодо управління навчальною і виховною діяльністю студентів засобами педагогічного краєзнавства у вищих педагогічних закладах.

Мета статті – розкрити можливості педагогічного краєзнавства у формуванні духовності майбутніх учителів, визначити теоретико-методологічні, навчально-методичні аспекти педагогічного краєзнавства, місце педагогічного краєзнавства у системі викладання дисциплін педагогічного напрямку вищого навчального закладу.

Краєзнавство завжди цікавило філософів, соціологів, психологів, етнографів, істориків, географів як феномен соціальної культури, що розкриває особливості засвоєння людьми унікального природного ландшафту, національної культури, що володіє специфікою на рівні

регіону (краю, області, міста, селища). Будь-який регіон, з притаманними йому єдиними і відносно автономними соціальними, економічними і культурними умовами, визначається значущими для його населення відомими історичними подіями, пам'ятками культури, персоналіями, ментальністю, духовними цінностями. Тому зростаюча роль регіонального фактора призводить до необхідності вивчення регіону як самостійної соціокультурної одиниці. Геополітичні та соціально-економічні зміни, які відбуваються в Україні, свідчать про відносну самостійність суспільного і культурного розвитку регіонів. Відбувається інтенсивний розквіт регіоналістики (регіонознавства) – наукового напрямку, предметом дослідження якого є локальні території (місцевості) як цілісного й, безумовно, неповторного за своєю сутністю явища. У науковому обігу регіоналістики зустрічаємо поняття ойконіми, топоніми, мікротопоніми, астроніми, урбаноніми, годоніми, агороніми.

Географічні й соціально-історичні умови розвитку регіону створюють просторово-часовий континуум, у межах якого соціокультурний феномен набуває певної специфіки: важливою ознакою якої є усвідомлення населенням регіону їх малої батьківщини (рідним краєм). Адже саме знання свого села, міста, області, краю, звідки коріння і сила людини, визначають осмислення високих понять «батьківщина», «національна гідність», «патріотизм».

Вивчення педагогічних дисциплін у відповідності зі змінами у суспільстві, вирішення задач, які стосуються професійного становлення майбутнього вчителя, вимагають більшої відповідності у вивченні історії педагогіки з концепцією національної школи. Шлях від пізнання формальної освіти та елементи грамотності до справжніх вершин педагогічної культури – полягає в умінні «пройти» крізь століття не тільки у науково-теоретичному, але й в історичному осмисленні. Сформувані такі уміння допоможе спеціальний розділ історії педагогіки – педагогічне краєзнавство.

Об'єктом педагогічного краєзнавства є історія педагогіки краю на тлі загального перебігу подій, а також соціальна (активно-перетворювальна) функція людини, що підлягає реалізації у витворах мистецтва, які стають пам'ятками педагогіки, бо саме в них зібраний досвід поколінь. Педагогічне краєзнавство як галузь історико-педагогічного знання стає підставою у формуванні усвідомленої професійної діяльності майбутнього вчителя і вибудовує в його душі той собор, у якому «...на дні... ночей горить свічка біла» (І. Драч).

Предметом педагогічного краєзнавства є певний регіон з притаманними йому історією освіти, культурою педагогічної праці, ментальністю населення. Передбачається дослідження історії освіти краю (регіону, міста, району, села, населеного пункту), відомих персоналій, розвитку системи народної освіти й педагогічної думки в етнічних групах.

Вивчення запланованого курсу в педагогічному університеті стає підґрунтям для переосмислення історичних подій минулого в Україні та виховує в майбутнього вчителя національні інтереси, прагнення й почуття.

Краєзнавство як галузь педагогічного знання ґрунтується на знанні вчителем культури та побуту свого народу, знань про рідний край, а також вмінні донести дітям свої знання, що потребує великого таланту і мистецтва. Краєзнавство базується на історичному, педагогічному, психологічному та географічному аспектах, на здобутках педагогічної науки та методичному досвіді.

Науковці розрізняють такі напрями краєзнавства: державний, національний, дидактичний, шкільний, біологічний, географічний, етнографічний, історичний, літературний, господарський, туристсько-краєзнавча діяльність, музеєзнавство та ін. Удосконалюються функції краєзнавчої діяльності: мотиваційна, пропедевтична, процесуальна, розвивальна, виховна, регіональна, компетентнісна та ін.

Важко переоцінити значення, яке має для професійного становлення майбутнього вчителя пам'яткознавство – галузь педагогічного краєзнавства, що вивчає пам'ятки історії, культури, педагогіки та зберігання їх в окремих сховищах (музеях, архівах). Наприклад, архіви Бердянського краєзнавчого музею відкривають студентам багату спадщину видатного педагога, поета, перекладача, фольклориста Костянтина Максимовича Зіньківського (1873–1959 гг.). Ми торкнемося тільки деяких його досліджень у шкільному краєзнавстві.

У багатьох документах з архівних фондів Бердянського краєзнавчого музею (листах, доповідях, звітах, фольклорно-етнографічних записках, історико-педагогічних роботах) К. М. Зіньківського знаходимо його посилання на особливості краєзнавчої роботи, зміст та обсяг краєзнавчого матеріалу, методи його вивчення, аспекти та програми для вивчення краєзнавчого матеріалу [2].

У матеріалах з методики шкільного краєзнавства (1929 р.) К. М. Зіньківський зазначає, що багато з цих відомостей, що «охватывают описание Бердянского района..., дали бы учителю возможность самому работать над материалом, который может стать разносторонним и ценным вкладом к местной статистике, географии, истории, археологии и этнографии» [2]. Він закликав учительство до народознавчо-краєзнавчої діяльності, популяризував досвід тих народних учителів, які були його однодумцями у справі введення краєзнавства у шкільну практику.

Так, у програмі вивчення «местного сельского хозяйства» автор пропонує кожному описати «цель, которую хозяйство ставит, хозяйственный план, благоприятные и неблагоприятные условия развития, описание местности... бюджет хозяйства, его денежная и натуральная часть, соотношение этих частей...» [2].

У кожному рядку краєзнавчої тематики К. М. Зіньківського

простежуємо глибоку, продуману роботу, зацікавленість народним життям, звичаями, традиціями, побутом, народною міфологією. Саме це науковець мав намір прищепити і педагогам, і учням. Своєю дослідницько-краєзнавчою роботою вони «дали би не менше багатий матеріал и для заключения детской книжки, которая может широко охватить бытовые стороны народа с его историей, географией, этнографией, поэзией – книжки целиком народной для народа» [2]. На жаль, не знаходимо інформації про нього ні в українських академічних виданнях, ні в педагогічних словниках, ні в енциклопедіях.

Саме школярам загальноосвітніх шкіл на уроках історії, студентам вищих навчальних закладів необхідно ознайомлюватись з надбанням місцевого матеріалу. Слід увіковічити пам'ять про педагога у назві одній із шкіл м. Бердянська, де він був директором і вчителював. Заслуговує і вимагає уваги багатюща спадщина К. М. Зіньківського, що є предметом педагогічного краєзнавства.

Скільки імен педагогів, учених незаслужено вилучені з наукового обігу! Педагогічне краєзнавство має тісний зв'язок з філософією, педагогікою, психологією, географією, історією, краєзнавством, археографією, етнографією та ін. Студенти працюють з архівними матеріалами місцевих музеїв, з раритетними виданнями, які зберігаються у фондах Бердянського державного педагогічного університету. Це матеріали бібліотечних фондів: Сборник постановлений Бердянского уездного земского собрания с 1866 по 1908 гг. В III-х т., Т. II. – Типография Московского товарищества Н. Л. Казецкого. – Москва: 1910; Очерк о деятельности Бердянского Уездного земства Таврической губернии по народному образованию с 1866 по 1896 гг.: Составлена Бердянскою Уездною Земскою управою. – Бердянск, Разрядная книга, 1850 г. издания; енциклопедія Брокгауза і Ефрона (дореволуційного) у 82 томах і 4 тома додаткові; енциклопедичний словник братів Гранат; книги з історії, географії, геології, математики, астрономії та інші видання.

Велику цінність у вивченні місцевого матеріалу являють собою археографічні джерела. Так, з метою залучення студентів до науково-дослідної роботи, плідне значення мають роботи професора Ігоря Ігоровича Лимана. Це «Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету (від останньої третини ХІХ століття до 1953 року ХХ століття)» у 4-х томах. Важливими джерелами з краєзнавства у вивченні міста Бердянська другої половини ХІХ століття є щоденники титулярного радника Василя Костянтиновича Крижанівського, який декілька десятиліть жив у нашому місті, був свідком його розвитку, про що свідчить інформація, зібрана у щоденниках.

Метою вивчення студентами курсу є забезпечення ґрунтовної обізнаності з казною народної педагогічної мудрості, залучення їх до раціонального використання цих знань, підготовки до народознавчої

роботи в школі; збереження й передача наступним поколінням соціального досвіду, стабілізація родинних і суспільних відносин, регламентація і контроль власної поведінки. Послідовне і цілеспрямоване виконання освітніх задач у навчально-виховному процесі забезпечується в реалізації принципів народності, культури і природо відповідності, регіональності, емоційності, що має на меті відродити і розвинути духовно-моральну культуру громадян України.

Формування емоційно-ціннісного ставлення вчителя до педагогічно-краєзнавчої роботи є цілеспрямованим, багатограним, протиставним і у той же час цілісним процесом, підставою якому є соціальні умови і фактори, які складають причину і рушійну силу його розвитку, формування і становлення.

У педагогічному краєзнавстві, як феномені, доцільно з'ясувати чинники у підготовці майбутнього вчителя до краєзнавчої роботи з учнями, а саме, зовнішні, об'єктивні та внутрішні, суб'єктивні. Під об'єктивними розуміють такі фактори, які існують незалежно від волі та свідомості людини. Такими факторами є матеріально-побутові умови навчання, наявність вільного часу, якість постановки викладання дисциплін у вищі, соціальні відносини, матеріально-технічне обладнання навчального процесу, умови життєдіяльності студентів, викладацький склад, соціальне забезпечення та ін. Об'єктивні фактори слугують своєрідним фундаментом для виникнення суб'єктивних факторів, які спрямовують, регулюють, стимулюють активність студентів і, навпаки, ті, що викликають пасивне ставлення до краєзнавчої діяльності.

Суб'єктивні фактори розглядаються як сукупність обставин, залежних від свідомості людей, виховних впливів на людину. До них належать особливості індивідуального пізнання студента, задоволення обраною професією, морально-вольові якості особистості, інтереси, потреби, мотиви діяльності, ціннісні орієнтації. До цього слід додати індивідуальні особливості студентів: стать, вік, сімейний стан, стан здоров'я, рівень фізичної підготовки і розвитку тощо.

Педагогічне краєзнавство вивчає процеси виховання, освіти і навчання тільки у певному регіоні, розглядаючи у них тільки аспекти, педагогічно спрямовані на краєзнавчу діяльність і отриманий результат цієї діяльності, досліджує загально-педагогічні, історико-педагогічні принципи, завдяки яким шляхом краєзнавчої роботи необхідно здійснювати виховний процес, освіту і навчання учнів, підготовку педагогічних кадрів.

Також педагогічне краєзнавство забезпечує адаптацію студентів до навчання у вищі. Процес адаптації починається з прийняття, розуміння, засвоєння загально прийнятих традицій, норм, правил спочатку найближчого оточення, а вже як наслідок, застосування їх разом з уже існуючими в суспільстві оцінками і формами поведінки. Адаптивна

функція краєзнавства передбачає ефективні механізми та засоби фізичної, психологічної та інтелектуальної адаптації студентів у навчальній діяльності. Це може бути забезпечено за допомогою екскурсій до музеїв, звітності студентів про екскурсії, захисту рефератів, складання колажів, оформлення схем, побудови таблиць, складання кросвордів про місцеві пам'ятки, персоналії, які представляють рідний край, їх життя та діяльність, написання конспектів, тез, доповідей та ін.

У процесі навчання студентів педагогічне краєзнавство виконує такі функції: виховну, освітню, розвивальну, організаційну, мотиваційну, когнітивну. Вивчення основ педагогічного краєзнавства сприяє вихованню таких якостей у студентів, як: громадянськість, патріотизм, любов до рідного краю; формується творчий підхід до вивчення і використання місцевого історико-педагогічного досвіду, а також індивідуальний стиль діяльності, спрямованість на професію вчителя, повага до педагогічної діяльності, розвитку комунікативних умінь (слухати, вести діалог, бесіду, задавати питання, встановлювати особисті контакти та ін.), закладаються основи педагогічного такту (на прикладі ознайомлення з діяльністю найкращих учителів краю).

Освітня функція передбачає засвоєння, поповнення та закріплення знань з історії, географії, краєзнавства, школознавства, історії педагогіки, педагогіки; формування вмінь і навичок використання їх на практиці в педагогічній діяльності.

Реалізація виховної функції сприяє формуванню у студентів відчуттю колективізму, моральних та етичних цінностей, розвитку умінь діалогічної взаємодії.

Розвивальна функція передбачає активізацію та вдосконалення психічних пізнавальних процесів відповідно до вимог педагогічної діяльності, розвиток когнітивної сфери студентів у процесі навчання.

Мотиваційна функція характеризує бажання майбутнього вчителя працювати над формуванням історичних, географічних, краєзнавчих уявлень, спрямованість на здобуття знань і вироблення навичок.

Когнітивна функція характеризує взаємодію вчителя з учнями, стилі керівництва навчальною та позаурочною діяльністю, врахування вчителем у процесі навчання вікових та індивідуальних особливостей учнів, рівень знань про рідний край, його історію, постаті, які його репрезентують.

Організаційна функція передбачає використання вчителем основних форм організації навчання, нестандартних і нетрадиційних, позакласної історично-педагогічної роботи в загальноосвітній школі, організацію шкільних музеїв.

В. В. Матіяш досліджує теоретичні засади і практичне використання педагогічного краєзнавства у вищій педагогічній школі й виділяє такі його функції: соціально-культурну, теоретико-методологічну, дидактичну, аксіологічну, праксеологічну, прогностичну [9].

У найбільш узагальненому вигляді функції педагогічного краєзнавства представлені Л. А. Семеновською, а саме: культурологічна, теоретико-методологічна та практично-орієнтована функції.

Культурологічна функція відображає можливості впливу педагогічного краєзнавства на підвищення рівня загальної та професійної культури майбутніх учителів. Вивчення основ педагогічного краєзнавства сприяє вихованню у студентів патріотизму та громадянськості, що ґрунтуються на повазі та любові до рідного краю, почуття гордості за свою «малу батьківщину» та її досягнення. У процесі залучення майбутніх учителів до педагогічної культури регіону розвиваються національно-культурна ідентифікація, акумулюються педагогічні цінності; формується творчий підхід до вивчення та використання місцевого педагогічного досвіду, спрямованість на професію вчителя, ціннісне відношення до педагогічної дійсності та діяльності. На основі співвідношення власного рівня культури з рівнем педагогічної культури регіону виробляється індивідуальний стиль професійної діяльності, розвиваються комунікативні вміння, педагогічний такт, підвищується культура теоретично-педагогічного мислення.

Теоретично-методологічна функція визначає здатність педагогічно-краєзнавчої інформації впливати на формування знань студентів, на збагачення педагогічної теорії, на зміцнення зв'язку навчання з реальною педагогічною практикою, на розвиток інтересу до комплексу педагогічних дисциплін.

Практично-орієнтована функція відображає можливість використання краєзнавства з метою адаптації студентів до практичної професійної діяльності в умовах регіону. Знання з педагогічного краєзнавства посилюють методичну підготовку майбутніх учителів з інновацій творчого досвіду кращих педагогів рідного краю [14].

Слід також зазначити, що всі функції педагогічного краєзнавства взаємопов'язані, взаємозумовлені та взаємозалежні. І від реалізації вчителем цих функцій буде залежати ефективність навчально-пізнавальної діяльності, самостійна діяльність студентів.

Таким чином, якість підготовки майбутніх вчителів до краєзнавчої роботи з учнями вимагає ретельної та плідної роботи викладачів ВНЗ. Саме тому у навчально-виховний процес вищого навчального закладу введено курс соціально-гуманітарного напрямку: «Педагогічне краєзнавство», що є не тільки одним з етапів теоретичної підготовки до семінарських, практичних занять, самостійної, творчої діяльності, індивідуальної, пошуково-дослідницької роботи, а також до проходження педагогічної практики у школі.

Перспективним напрямком подальших пошуків може бути ретроспективний аналіз використання вчителями краєзнавчих матеріалів у навчально-виховному процесі вищих педагогічних закладів ХІХ століття Північно-Приазовського регіону, як засобу впровадження духовних традицій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Барков А. С. О научном краеведении / А. С. Барков // Вопросы методики и истории географии. – М. : Учпедгиз, 1961. – С. 17.
2. Бердянский государственный краеведческий музей. – Папка 71. – Справа № 5191.
3. Вовк Л. П. Генезис пріоритетних тенденцій освіти дорослих в Україні (II пол. XIX – 20-ті рр. XX ст.) : дис. ... доктора педагогічних наук : 13.00.01 / Вовк Людмила Петрівна. – К., 1995. – 451 с.
4. Образование и педагогическая мысль Крыма (XIX – начало XX столетия) : монография / А. В. Глузман, Л. И. Редькина и др. – К. : Знание, 2007. – 386 с.
5. Енциклопедія освіти : Академія педагогічних наук України / [гол. ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
6. Корнеев В. П. Методика вивчення курсу «Рідний край» у 5 класі / В. П. Корнеев, О. В. Корнеев. – К. : Абетка-НОВА, 2000. – 220 с.
7. Костриця М. Ю., Обозний В. В. Шкільна краєзнавчо-туристська робота / М. Ю. Костриця, В. В. Обозний. – К. : Вища школа, 1995. – 224 с.
8. Крачило М. П. Краєзнавство і туризм : навч. посібник / М. П. Крачило. – К. : Вища школа, 1994. – 191 с.
9. Матіяш В. В. Педагогічне краєзнавство: сутність, принципи, джерела / В. В. Матіяш // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2003. – № 5. – С. 111–120.
10. Настояща К. В. Культурна традиція: структурно-функціональний аналіз з погляду соціокультурних реалій сьогодення / К. В. Настояща // Вісник Академії праці та соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2001. – № 3. – С. 9–15.
11. Обозний В. В. Краєзнавча підготовка вчителя / В. В. Обозний. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2001. – 254 с.
12. Побірченко Н. С. Педагогічна і просвітницька діяльність українських громад у II половині XIX – на початку XX ст. / Н. С. Побірченко. – К. : Науковий світ, 2000. – Кн. 1. – 308 с.
13. Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно технічної еліти : [зб. наук. праць / за ред. Л. Л. ТОВАЖНЯНСЬКОГО, О. Г. РОМАНОВСЬКОГО]. – Вип. 27(31) : в 3-х ч. – Ч. 1 – Харків : НТУ – ХПІ, 2010. – 340 с.
14. Семеновська Л. А. Підготовка майбутніх учителів до професійної діяльності засобами педагогічного краєзнавства / Л. А. Семеновська // Дидакал. – 2006. – № 4. – С. 49–52.
15. Сметанський М. І. Формування соціальної відповідальності вчителя в системі «школа – вуз – школа» : дис. ... доктора пед. наук. – К., 1994. – 307 с.
16. Сухомлинська О. В. Духовно-моральне виховання дітей та молоді:

- загальні тенденції й індивідуальний пошук / О. В. Сухомлинська. – К., 2006. – 43 с.
17. Тронько П. Т. Національне краєзнавство незалежної України: досвід та перспективи / П. Т. Тронько // Краєзнавство. – 2006. – № 1–4. – С. 7–11.
18. Тюріна Т. Духовна педагогіка: витоки, сутність і перспективи розвитку : монографія / Т. Г. Тюріна. – Львів : Сполом, 2005. – 276 с.
19. Харків – моя мала Батьківщина : навчальний посібник з народознавства / за ред. І. Ф. Прокопенка. – вид. 2-е, випр. і доп. – Х. : ОВС, 2003. – 544 с.
20. Шевченко Г. П. Педагогіка духовності / Г. П. Шевченко // Духовність особистості: методологія, теорія і практика : збірник наукових праць / гол. ред. Г. П. Шевченко. – Вип. 1. – Луганськ : Вид-во Східноукр. нац. ун-ту ім. В. Даля, 2004. – С. 3–9.